

Абу Бакр Наршахий — Марказий Осиё тарихнавислигининг илк кадимий дурдоналаридан бири бўлмиш «Тарихи Бухоро» деб шухрат топган нодир асарнинг муаллифидир. У ўз асарини 943—944 йилларда араб тилида ёзган ва уни шу йилларда тахтга ўтирган Сомонийлар давлати хукмдори Амири Хамид, яъни Абу Мухаммад Нух ибн Наср ибн Ахмад ибн Исмоил ас-Сомоний (943—954)га багишлаган. «Бухоро тарихи»нинг ўзида ҳам бошқа тарихий манбаларда ҳам муаллифнинг хаёти ва фаолиятига дойр бирор кенгрок маълумот учрамайди. Факат XIII аср муаллифи Самъонийнинг «Китоб ул-ансоб» асарида унинг тўла исми Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар ибн Закарийё ибн Хаттоб ибн Шарик эканлиги ва у Бухоро ахлидан (Наршах кишлогидан) бўлиб, 286 хижрий (899 мелодий) йили таваллуд топган ва 348 (959) йили вафот этганлиги эслатилади.

Афсуски, «Бухоро тарихи»нинг араб тилида ёзилган асл нусхаси бизгача етиб келган эмас. Бизга насиб бўлгани — бу форс тилига таржима килиниб, карийб уч аср давомида бир неча бор тахрир, кискартиш ва кўшимчаларни бошидан кечирган нусхадир. Асарнинг сўз бошисида айтилишича, 1129 йили асли хозирги Кува шаҳаридан бўлган Абу Наср Ахмад ибн Мухаммад ибн Наср ал-Кубовий Наршахийнинг китобини дўстларининг илтимосига биноан араб тилидан форсийга таржима қилган ва бунда у асарнинг баъзи жойларини кискартирган; аммо, шу билан бирга айрим кўшимчаларни ҳам киритган. Шундан ярим аср ўтгач, мазкур форсий таржима яна қайтадан тахрирга учраган; 1178—1179 йиллар давомида Мухаммад ибн Зуфар ибн Умар асарни иккинчи марта кискартириб баён этган. Аммо асарни ўқир эканмиз, биз унда мазкур 1178 йилдан кейинги, то 1220 йилгача бўлиб ўтган тарихий воқеалар хақида ҳам киска-киска маълумотларни учратамиз. Бу хол шуни кўрсатадики, Мухаммад ибн Зуфарнинг кискартиришидак (яъни 1178 йили) кейин ҳам бир неча номаълум кишилар ана шу форсий таржимани тахрир қилганлар. Улар асарни яна кискартирганлар дейишга асос бўлмаса-да, лекин кўшимчалар киритганликлари воқеалар мазмунидан кўриниб турибди. «Бухоро тарихи»нинг кўлимиздаги барча нусхалари ана шу 1220 йилгача давом эттирилган матнни ўз ичига олади. Асарнинг араб тилидаги асли бизгача етиб келмаганидек, форсий таржима ҳам кейинги тахрирчилар оркалигина мавжуддир. Чунончи, таржимон Абу Наср Ахмад асардаги баъзи жойларни кискартириш билан бирга, унга катта тарихий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни киритган. Бунда у ўзидан олдинги ишончли манбалардан фойдаланган. Улардан бири IX аср муаллифи Абулхасан Абдуррахмон ибн Мухаммад Нишопурийнинг «Хазоин ул-улум» номли асаридир. Бундан ташқари таржимон Абу Исхок Иброхим ибн ал-Аббос ас-Сулийнинг «Ахбори Муқаннаъ» асаридан, Абу Жаъфар Мухаммад ат-Табарийнинг «Тарихи Табарий» асаридан кўшимчалар келтирган. Таржимон Абу Наср Ахмад ва ундан кейинги тахрирчи, қайта ишловчилар ҳам «Тарихи Бухоро» матнига анчагина ўзгартишлар киритган бўлсалар ҳам, аммо Наршахий номини муаллиф сифатида саклаб қолганлар. Масалан, асарда учрайдиган «бу китобнинг мусаннифи айтади» (Техрон нашри, 1939 й., 4- бет) деган таъкидлар буни яққол исботлайди. Лекин шунга карамай, Наршахий ўз асарини тамомлаган 944 йилдан кейинги, то 1220 йилгача бўлган воқеалар муаллифлари деб биз мазкур таржимон ва тахрирчиларни танимогимиз лозим.

Наршахийнинг ўзи аслида асарга қандай ном берганлиги маълум эмас. Шунинг учун у кўлёзма нусхаларда ва тарихий адабиётларда «Тарихи Наршахий», «Тахкикул-вилоят», «Ахбори Бухоро», «Тарихи Бухоро» номлари билан юритилади. Лекин улардан энг аниқроғи ва илмий адабиётда кўпроқ ишлатиладигани «Тарихи Бухоро»дир.

Наршахийнинг бу китобида асосан Бухоро воҳасининг обод бўлиши, овчилик, балиқчилик ва дехкончиликнинг касб этилиши, Нумижкат, Пойканд, Афшона, Варахша, Ромитон, Вардона каби қадимий қишлоқларнинг барпо бўлишидан тортиб, то Бухоро шахрининг қад кўтаришигача бўлган муҳим тарихий воқеалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Китобда Марказий Осиёда араб халифалиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши, Ислом динининг тарқатилиши, оташпарастлик ва у билан боғлиқ маданий ҳаётнинг инкирози, Муқанна — «Оқ қийимликлар» ҳаракати, Сомонийлар давридаги давлат идораси, маданий қурилишлар борасида турли-туман қизиқарли маълумотлар келтирилган; Бухоронинг иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётига, айниқса, пул муносабатларига, хирож йиғиш тизимига оид маълумотлар бор. «Бухоро тарихи»да ер-сув муносабатлари ҳақида сўзлар экан, Наршахий қадимги заминдорларни «деҳконлар», яъни «қишлоқхоқимлари», зироатчиларни «қашоварлар», яъни «ер хайдовчи»—«қўшимчалар», йирик ер эгаларига қарам қишлоқ аҳолисини «қадиварлар» номлари билан атади. VIII—X асрларда Бухорода ҳунармандчилик ниятда ривожланган бўлиб, ҳар бир қишлоқ ўз маҳсули билан шўхрат топган. Масалан, Зандана қишлоғида тўқиладиган ипак ва ип матолар «занданийча» номи билан бутун Шарққа машҳур бўлган. Бухоро шахрининг ўзида «Байт ут-тироз» номи тўқимачилик қорхонаси бўлиб, унинг маҳсулотлари Форс, Кермон, Шиндистон, Ироқ, Шом, Миср ва Рум каби ўлкаларга олиб борилган. Бухоро савдогарлари ниятда бой табақа бўлиб, Наршахий уларни «қашқашон» деб атади. Савдо муносабатлари кенг ёйилганлиги сабабли Бухоро шаҳарига «Маданият ут-тузжор» яъни «Савдогарлар шаҳари» деб лақаб берилган.

Китобда Бухоро воҳасини сугорувчи анҳорлар, обод қишлоқлар, қорхоналар ва қўшқлар ҳақида маълумотлар бор. Бутун воҳа VIII—XII асрларда Қармана, Шопурқом, Шарқонат ул-Улё, Шарқонруд, Овхит-фар, Сомжон, Байқонруд, Фаровизи Улё, Қоми Дайқун, Арвон, Қайқур, Руди Зар каби сугориш тармоқлари орқали сув билан таъминланган. Биргина Пойқанд шаҳри атрофида мингдан ортиқ қорхона бўлган.

Бухоро воҳасини ташқи ҳужумлардан қудуффа этиш мақсадида унинг барча дехкончилик музоқотлари бир неча юз фарсаҳга қўзилган қудуффа девори билан ўраб олинган. Бу девор 782—831 йиллар мобайнида қуриб битқазилган ва у «Қампирак» номи билан машҳур бўлган.

Асарда Бухоро шахрининг тарихий топографияси тўғрисида ҳам қим-матли маълумотлар бор. Ўрта асрларда Бухоро арқининг «Дари Регистон» ва «Дари қўриён» номи икки дарвозаси бўлган. Унинг ичида «подшохлар, амирларнинг турар жойлари бўлиб, подшохлик девонлари ва подшохлар турадиган қаср қадимдан шу ерда жойлашган». 850 йилда Бухоро шаҳри янқидан девор билан ўраб олинган. Унинг етқита дарвозаси бўлган. Бухоро қадим қамонларда, Нумижкат, Бумисқат, Қоҳира, Мадинат ус-суфрия, яъни «Мис шаҳар» номлари билан аталган.

Хулоса шуки, Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китоби биргина Бухоро тарихини эмас, балки бутун Марказий Осиё тарихини ўрганиш учун қимматли тарихий асардир. Шу боис, Марказий Осиё халқ-ларининг VIII—XII асрларга бағишланган илмий тадқиқотларда Наршахий маълумотлари ва унинг ҳаммуаллифи, таржимони ва муҳаррири Абу Наср Аҳмад Қубовийнинг қўшимчалари XIX асрдан қенг қойдаланиб қелинмоқда, асарнинг

нусхалари дунё кўлёмалар хазиналарида кўплаб учрайди. Биргини Ўзбекистан Республикаси Фанлар Академияси Беруний номидаги Шаркшунослик институтида 20 дан ортик нусха мавжуд. Асарнинг форсий матни бир неча бор — 1892 йили Ч. Шефер томонидан Парижда, 1904 йили Мулло Султон томонидан Бухорода (Когон), 1939 йили Мударрис Ризаний томонидан Техронда нашр килинган. «Бухоро тарихи»нинг Н. Ликошин бажарган рус тилига таржимаси 1897 йили Тошкентда, Р. Фрайнинг илмий изохлар билан бойитилган инглизча таржимаси 1954 йили Кембриджа, НасруллохТарозийнинг араб тилига илмий изохли таржимаси Мисрда чоп этилди. Бир неча кўлёмма ва нашрлар матни солиштирилиб, тафовутлар кайд этилган илмий изохли ўзбек тилидаги таржимаси 1966 йили А. Расулов ва А. Ўринбоевлар томонидан (тарихий шахсларга изох-лар Д. Юсупованики) «Фан» нашриётида нашр этилди. «Тарихи Бухоро»нинг матнини ва маълумотларини бошка манбалар билан киёсий ўрганиб, ундаги маълумотларни манбашунослик ва матншунослик фани нуктаи назаридан тахлил этиш ишлари хали давом этмокда.

Маънавият юлдузлари. М. Хайруллаев